

MADARÁSZ IMRE

„A lázadás vátesze”

Carducci „sátáni verse”

„Carducci hírhedt verse”:¹ Luigi Russo ezzel az egyetlen jelzővel foglalta össze *A Sátánhoz* (*A Satana*) című himnusz fényét és árnyékát, dicsőségét és „baljós hírét”.² Mintha a Nagy Megosztó, az Ellenkezés Szelleme nemcsak magát a költeményt, de az utóéletét is áthatotta volna, ellentmondásos-szeszélyes „fortuna” jutott neki osztályrészlül. Ennek „köszönhetően” lett szerzője „a Sátán dalnoka”, „a Sátán vátesze”, „a Sátán költje”,³ miközben a Carduccit elsőként „kanonizáló” Croce inkább egy „új korszak fő és reprezentatív dokumentumaként”, mint költészeti remeklésként értékelte.⁴ Magyarországon az „óriási költeményt” (Aldo A. Mola szerint egyenesen „poemetto”-t, kivesposzt!) méltó műfordítója, Majtényi Zoltán „korszakfordító vers”-nek minősítette és a világirodalom legnagyobb versremekeinek válogatott gyűjteményébe választotta be, viszont Carducci lírai életművének fáradhatatlan és nagyszerű magyarítója, Simon Gyula értekezésében (mindezidáig az egyedüli magyar nyelvű Carducci-monográfiában) egyetlen mondatban említette.⁵ A vitatott verset a viták és az idők változásai fölé, a nyugati kultúra örökérvényű szimbólumai közé Thomas Mann emelte monumentális eszmeregényében, *A varázshegyben*, amelynek legpozitívabb hőse, a felvilágosult, liberális demokratizmust képviselő „homo humanus”, Ludovico Settembrini a Sátán-himnusszal „lép színre”.⁶ Egy világirodalmi színvonalú alkotás rangját egy másik, még becsebb világirodalmi remekmű szentesítette. (Még inkább, mint a Nobel-díj, melyet Carducci 1906-ban, Thomas Mann 1929-ben nyert el.)⁷

A legörökebb, legegyszerűsebb alkotást is befolyásolják genezise körülményei. *A Sátánhoz* – mert ez a költemény eredeti címe, nem a magyar kiadásokban szereplő *Himnusz a Sátánhoz* (Zalán Vilmos és Majtényi Zoltán műfordításában) vagy *Sátán-himnusz* (Rónai Mihály Andrásnál), melyek a műfaji meghatározásnak a címbe emelésével a címsze-

¹ LUIGI RUSSO: *Carducci senza retorica* (1957). Roma–Bari, 1999. Laterza, 60. [Russo, 1999.]

² Uo.

³ GIOVANNI PAPINI: *L'uomo Carducci* (1917). Milano, 1963. Mondadori, 140. [PAPINI, 1963.]; RENATO DELLA TORRE: *Invito alla lettura di Carducci*. Milano, 1987. Mursia, 81.

⁴ BENEDETTO CROCE: *La letteratura della nuova Italia* 2 (1914). Laterza, Bari, 1973. 59–60. [CROCE, 1973.]; ALDO A. MOLA: *Giosue Carducci. Scrittore, politico, massone*. Milano, 2006. Bompiani, 216., 270. [MOLA, 2006.]

⁵ MOLA, 2006. 151.; MAJTÉNYI ZOLTÁN: *Giosuè Carducci: Himnusz a Sátánhoz*. In: 88 híres vers és értelmezése a világirodalomból. Budapest, 1994. Móra Könyvkiadó, 316., 328. [MAJTÉNYI, 1994.]; SIMON GYULA: *Carducci költészete*. Budapest, 2002. Eötvös József Könyvkiadó, 47. [SIMON, 2002.]

⁶ THOMAS MANN: *A varázshegy* (1928). Budapest, 1981. Európa Könyvkiadó, 1. köt., 76–88. [THOMAS MANN, 1981.]; MADARÁSZ IMRE: *Varázshegény*. In: MADARÁSZ IMRE: *Századok, könyvek, lapok. Magyar és világirodalmi tanulmányok*. Budapest, 1999. Hungarovox Kiadó, 94–100.

⁷ MADARÁSZ IMRE: *Klasszikus kapcsolatok. Összehasonlító italianisztika*. Budapest, 2016. Hungarovox Kiadó, 236–238.

replő magasztalását fokozzák⁸ (ez nagyobb hiba, mint a költő keresztnevét, akaratával ellentétben, „Giosuè”, és nem Giosue formában írni⁹) – miként a végén olvasható dátumozásból is kiderül, „1863 szeptemberében” született meg, méghozzá, magától Carduccitól tudjuk, „egy éjszaka alatt”, de csak 1869-ben jelent meg, a *Popolo di Bologna* című lapban, álnéven.¹⁰ Az „egy lélegzetre” való papírra vetés nem érdektelen: innen a terjedelmes költemény száguldó irama, melyet a későbbi „hosszú átdolgozások”¹¹ nem lassíthattak-fékezhetek le. Ám sokkal fontosabb az évjárat, helyesebben az évek akkori járása, a korszellem csillagzata, mely alatt a műalkotás keletkezett. 1863 és 1869 között: a második függetlenségi háború és az egységes Olaszország megalakulása után és a harmadik függetlenségi háború és Róma felszabadítása előtt. A Risorgimento szabadságharcainak légköre izzott a „neoghibellinizmustól”, az antiklerikalizmustól és IX. Pius, az „antirrisorgimento” pápája iránti gyűlölettől, akit maga Carducci a „gonosz uralkodó”, a „véres pap”, a „keresztény Polifémosz” epithetonjaival tüntetett ki (*Per Giuseppe Monti e Gaetano Tognetti*).¹² Az egyházellenes vers publikálását nem véletlenül időzítette a IX. Pius vezette első vatikáni zsinat – és amit kevesen tudnak: a vele egyidejű nápolyi antiklerikális „ellenzsinat” – megnyitására. De még a pápa- és klerusellenesség atmoszférájában sem volt veszélytelen himnuszt írni-publikálni a Sátánhoz. Aligha véletlen hogy a mindig bátor költő „első ízben használta az Enotrio Romano álnevet”.¹³ A költemény nem csak klerikálisok, bigottok, nem is csupán egyszerű-jámbor hívő lelkek érzékenységét sértette. A mazziniánus Quirino Filopanti is emlékeztetett rá, hogy Mazzini, az Apostol jelszava az volt: „Isten és nép”, nem pedig „Sátán és nép”,¹⁴ ami a nemrég mazzinianizmusa miatt munkahelye, a bolognai egyetem által meghurcolt, felfüggesztett professzor-poétát igen érzékeny pontján érintette.¹⁵ És arra kényszerítette, hogy – meglehetősen szerencsétlen módon – mintegy kettéhasítva önmagát, irodalomtudósként magyarázza-védelmezze szépirodalmi művét egy hozzá írott jegyzetben. De egy zseninek még az önvédő önértelmezése is magasröptű. (Akkor is, ha azt vallotta, a versekhez „nem kellenek jegyzetek”,¹⁶ amit meg dantista énje kérdőjelezhetett volna meg.) Carducci így összegezte apológiái kommentárját: „Ez a himnusz két forrásból ered, melyek aztán egyesülnek és együtt folynak alá, s ezek: az élet szép-

⁸ Poesie di Giosue Carducci 1850–1900. Bologna, é. n. Zanichelli, 377–385.; GIOSUE CARDUCCI: Tutte le poesie. Milano, 1964. Rizzoli, 1. köt., 365–377. [CARDUCCI, 1964.]; GIOSUE CARDUCCI: Poesie. Milano, 1978. Garzanti, 101–110. [CARDUCCI, 1978.]; Giosuè Carducci költeményei. Zoltán Vilmos fordítása. Budapest, 1910. Modern Könyvtár, 5–10.; Giosue Carducci válogatott versei. Budapest, 1961. Európa Könyvkiadó, 16–23.; Giosue Carducci válogatott versei. Budapest, 1965. Móra Ferenc Könyvkiadó, 528–37. [CARDUCCI, 1965.]; MADARÁSZ IMRE (szerk.): Az olasz irodalom antológiája. Budapest, 1996. Nemzeti Tankönyvkiadó, 522–525.

⁹ MOLA, 2006. 9., 93.

¹⁰ PAPINI, 1963. 140.; RUSSO, 1999. 64–66.; MOLA, 2006. 150.

¹¹ CROCE, 1973. 59.

¹² GIOSUE CARDUCCI: Jambusok és epodoszok. Másféle rimes versek. Budapest, 2006. Eötvös József Könyvkiadó, 68–69. Simon Gyula fordítása; MADARÁSZ IMRE: Romantikus Risorgimento. Olaszország alapító mítoszai. Budapest, 2013. Hungarovox Kiadó, 79–80.; MADARÁSZ IMRE: IX. Pius, az „antirrisorgimento” pápája. Klio, 2011. 3. sz. 109–111.

¹³ MICHELE SAPONARO: Carducci. Milano, 1941. Garzanti, 118. [SAPONARO, 1941.]

¹⁴ RUSSO, 1999, 64–65.; MOLA, 2006, 150.; Vö. MADARÁSZ IMRE: Mazzini, az Apostol. Budapest, 1992. Nemzeti Tankönyvkiadó, 11–25.

¹⁵ MOLA, 2006. 145–150.

¹⁶ MOLA, 2006. 7.

ségei és a szolgaság elleni lázadás szelleme.”¹⁷ De fentebb a két alapérték-vezérmotívumot olyan értékekkel hozta összhangba, mint az „aszkrétizmus” elutasítása, „a jogok tisztelete”, „a földi élet örömei” (ismétléssel nyomatékosítva) és „a szabadság”.¹⁸ S ha ez még mindig nem lett volna elég világos: „Sátán a szárnyaló gondolat, Sátán a kísérletező tudomány, Sátán a lángoló szív, Sátán a homlokon a felirat: Nem alázkodom meg.”¹⁹

Az elvont eszméket meggyőzőbb ékesszólással fejezi ki és védi maga a költemény, melyben a „poeta doctus” történelmi személyiségeket idéz meg, támaszt fel, kelt életre, hogy örök-megújuló elevenségükkel tegyen hitet pozitív eszmények mellett (mert, miként Heine, ő „sem pusztán tagadott, hanem állított”²⁰). Az antiaszketizmus, az életöröm, a szerelem megtestesítője Abélard imádottja, Heloise, a keresztény középkorban (bizonyíthatóan) élt hősszerelmes hölgyek talán leghíresebbike, akit Rousseau levélregénye pusztán a címével – *Julie, avagy az Új Heloise* – az újkori világirodalom szentjévé avatott, a szerelmes olvasók védőszentjévé:

*Kegyes vagy ahhoz is,
kit nem visz íve
ösvényednek, Sátán;
ím: Heloïse.*

*A durva szőrcsuha
hiába marja,
Maro s Flaccus dalát
mormolja ajka*

*Dávid-zsoltár, sirám
s könny közt; s ragyogva
– rózsás delphoi báj –,
a te dalodra*

*az ónszín, iszonyú
hadból elébe
libben Licoris és
libben Glicére.*

*S a letűnt szebb idők
sok más alakja
az álmatlan odút
nyüzsögve lakja.²¹*

¹⁷ CARDUCCI, 1964. 367.

¹⁸ Uo.

¹⁹ MOLA, 2006, 150–151.

²⁰ CARDUCCI, 1964. 367–368.

²¹ CARDUCCI, 1965. 33–34. Majtényi Zoltán fordítása.

A zsarnokellenes lázadás szabadságsszellemének halhatatlan jelképei, a vallási intoleranciának, Voltaire és a felvilágosodás fekete bestiájának, a fanatizmusnak, az inkvizíciónak üldözöttei, a legnevesebb eretnekek:

*S a szó nyers máglyatűz
hamvába nem halt:
Wyckliffe s Huss jósszava,
halld, újra zeng, halld!*

*Serkentő szózatuk
már szerteterjed:
a század megújul,
a kor betellett!*

*És már-már megremeg
korona, mitra:
a klostrom forrong már,
kapuja nyitva,*

*és harcol s harsog: ő
– vállán a stóla –
fra' Girolamo
Savonarola.*

*Csuháját elveti
Luther: e jelben
vesd el béklyód te is,
emberi szellem,*

*villogj és tündökölj,
repedve szállván;
fel, ébredj fel, anyag:
győzött a Sátán!²²*

Főleg ezek a részletek bizonyítják, hogy a verset egyfelől „szeszés” utalásai miatt („... míg bor ragyog / telt poharakban”) „pohárköszöntőnek szabadkőműves lakomára”, „botrányos brindisinek” avagy „szabadkőműves borversnek” minősíteni aligha elfogadható leegyszerűsítés volt,²³ másfelől nyitánya okán („Lét roppant kútfeje, / Anyag és Lélek, / Érzék és Értelem, / téged idézlek”) filozófiai-metafizikai költeményként definiálni az ellentétes szélsőség túlzása lenne. *A Sátánhoz* a „neoghibellin” antiklerikalizmus tiltakozásából nő ki általános moráli érvényű, történelmi léptékű szabad-

²² Uo.

²³ SAPONARO, 1941. 118–119.; SIMON, 2002. 47.; PAPINI, 1963. 150.; MAJTÉNYI, 1994. 325.

ságverssé. Ha az egyház és az általa uralt sötét középkor mindent ördöginek, a Sátán művének, csábításának tartott, ami az embert boldoggá és szabaddá tette, fölemelte, akkor éljen a Sátán! Bölcséleti-logikailag vitatható, de irodalmi-polemikusan a maga egyszerűségében elementáris erejű eljárás.

Hogy az „itt és most” aktualitása micsoda örökérvényű, univerzális költői képekre ihlette Carduccit, arra a legszebb példa alighanem a gőzvonat látomása a költemény vége felé:

*Egy zord, gyönyörű szörny
fékvesztve, döngőn
ront át a tengeren,
ront át a földön:*

*mint vulkán, vérszínű,
s szikrázva forrong;
a síkot elnyeli
s áthág az ormon,*

*átlép a szurdokon,
s rejtőzve-bújva
bukik új oduba,
az alagútba,*

*majd kitör, s szilajon,
parttól a partig
mint forgószél suhog,
sivít s morajlik,*

*mint forgószél suhog,
szárnyát kitérve:
ó, népek, köztetek
ő jár, a Sátán:*

*jótéteményeit
hozza kezében,
zugról zugra vonul
a lángszekéren.²⁴*

E képsorban Croce a kompozíció művészi csúcsát ismerte fel,²⁵ a kortársak azonban mást is. Általánosan a fejlődés, a haladás tárgyi jelképét, aminek „a föld ereit” a Car-

²⁴ CARDUCCI, 1965. 35–36. Majtényi Zoltán fordítása.

²⁵ CROCE, 1973, 59.

ducci által ismert és tisztelt²⁶ Petőfi is látta (*Vasúton*). Konkrétan pedig „a Sátán művét”, aminek IX. Pius elődje, a szintén végletesen reakciós XVI. Gergely pápa a vasutat aposztrofálta.²⁷ Ha a vasút a Sátán műve, megint csak éljen a Sátán! – hirdeti a vátesz.

A gözmozdony az eredeti olasz szövegben „carro del foco”, azaz „a tűz szekere”.²⁸ Azé a tűzé, mely a görög természetfilozófusok arkhé-tanában a legkülönb őselem volt, mert a magasba tör. A tüzet a hellén mitológiában Prométheusz hozta le az embereknek az égből, fellázadva az istenek, maga a főisten, Zeusz ellen is. A tűzhozó Prométheusz – a legszebben Aiszkhülosz tragédiája által megörökített – lázadásában a romantikusok úgy látták a „fényhozó” Lucifer előképét, hogy az nem Prométheuszra nézvést volt szégyen, hanem Luciferre, a Sátánra dicsőség. A két nagy közvetítő Milton volt (akaratlanul) és Byron (szándékosan): a romantikusan átértelmezett *Elveszett Paradicsom* puritán költője és a romantikában alapvető-példaértékű *Káin* „sátános” poétája.²⁹ Igazat kell tehát adnunk *A varázshegy* Settembrinijének: „Prométeusz azonos azzal a Sátánnal, akihez Carducci a himnuszát írta.”³⁰ Igazat még magával Carduccival szemben is, aki azért utasította el az illetén rokonítást, mert „a vitalitást, a harcos szellemet, a természetfilozófia és a racionalizmus győzelmét a keresztény egyházon belül és annak ellenében” akarta ábrázolni,³¹ s kényelmes és gyáva megoldásnak tartotta volna Sátánt Prométheuszra cserélni (ahogy a fiát, Izsákot feláldozni kész Ábrahám helyett némely ájtatosok a leányát, Iphigéniát emberáldozatként felajánló Agamemnónt emlegették). Ahogyan Carducci Sátánja prométheuszi a költő szavai ellenére is, úgy himnusza (is, mint megannyi verse) igenis romantikus a lírikus programszerűen hangoztatott antiromanticizmusa, klasszicizmusa ellenére is.³² A romantikus „sátánosság” atyja, Byron, bár elhatárolódott a romantikusoktól, maga volt a legromantikusabb költő – épp „sátánosságával” példaképe az olasz dalnoknak is.

Carducci romantikája felvilágosult romanticizmus. Papini helyesen mutatott rá, hogy forradalmi lázadásában nagyon is sok a „konzervatív” elem, kezdve azzal, hogy „a keresztényellenesség nála a pogánysághoz való visszatérést jelenti”. Spadolini is aláhúzta: „A lázadás vátesze (vate della ribellione) felfedezi, hogy ő valójában hajthatatlan konzervatív.”³³ (Amiképp – tehetjük hozzá – az olasz irodalom minden nagy újítása egy nagy hagyományhoz való visszatérés jegyében történt.³⁴) Azonban Papini példatárából épp a legfontosabb „visszatérést” felejtette ki: a felvilágosodáshoz való. Helyesebben a folyamatosságot felvilágosodás és romantika között a Carducci-himnuszban (is). A fényhozó Lucifer itt a felvilágosodás Fényeit is hozza:

²⁶ Prose di Giosue Carducci. Bologna, 1941. Zanichelli, 480–481.

²⁷ ROSARIO VILLARI: Storia contemporanea. Roma–Bari, 1978. Laterza, 111.; GERGELY JENŐ: A pápaság története. Budapest, 1982. Kossuth Kiadó, 285.

²⁸ CARDUCCI, 1964. 377.

²⁹ VINCENZO PATANÈ: L'estate di un ghiro. Il mito di Lord Byron attraverso la vita, i viaggi, gli amori, le opere. Venezia, 2013. Cicero, 320–324.

³⁰ THOMAS MANN, 1981. 214. Szöllősi Klára fordítása.

³¹ PAPINI, 1963. 141.

³² Vö. MARIO PUPPO: Manuale critico-bibliografico per lo studio della letteratura italiana. Torino, 1979. Società Editrice Internazionale, 359–361.

³³ PAPINI, 1963. 144–145.; GIOVANNI SPADOLINI: Gli uomini che fecero l'Italia. Milano, 1993. Longanesi, 420.

³⁴ MADARÁSZ IMRE: „Örök megújulások”. Születés, újjászületés, feltámadás az olasz irodalomban. Budapest, 2003. Hungarovox Kiadó, 7–9.

*Salute, o Satana
O ribellione,
O forza vindice
De la ragione!*³⁵

Majtényi Zoltán remek műfordításának első változatában:

*Sátán, forradalom,
ó, üdv neked, te
igazság ereje
és győzedelme!*³⁶

Csakhogya az eredetiben nem az igazság, hanem „az ész bosszuló erejéről” van szó (egy enyhítőbb értelmezésekben „az ész hirdető erőről”).³⁷ A jeles műfordító ezért verselemzésében már így korigálta egykori átültetését:

*Sátán, forradalom,
üdv néked, Elme,
bosszuló erejű
Ész győzedelme!*³⁸

(Amint látható, a lázadás helyett a forradalom maradt.)

Amikor Nietzsche „minden érték átértékelésével” már a kapuk előtt állt, már megkezdődött az irracionalizmus lázadása a felvilágosult racionalizmus öröksége ellen, Carducci lázadó, botrányos, blaszém verse („Tömjén-áldozatok / szent neved áldják: / legyőzted a papok / nagy Jehováját!”³⁹ – figyelemre méltóan az ótestamentumi Jehovát, nem Krisztust, a papokét, nem az Evangéliumét) egyszerre állt ki a felvilágosodás és a romantika értékei mellett. A felvilágosodás kritizmusát romantizálta, a romantizmust „felvilágosította”. Tagadó állításokkal, negatív pozitívumokkal, értékvédő lázadással.

A *Levia gravia* utolsó költeménye, a verskötet címébe foglalt kettősség szavaival kérdezve rá műbecsére, „könnyű” vagy „súlyos” vers? Kezdetől fogva túl sok kritikus általtalált meg túl gyorsan, és találtatott túl könnyűnek. Pedig „súlyos”, fajsúlyos vers ez, mely kiátkozások, érthető idegenkedések, félreértések, félremagyarázások, alábecsülések, elhallgatások közepette is áll a múlt időben – szilárdan, dacosan, kihívóan.⁴⁰

³⁵ CARDUCCI, 1964. 377.

³⁶ CARDUCCI, 1965. 36.

³⁷ CARDUCCI, 1964. 377.; Vö. CARDUCCI, 1978. 110.

³⁸ MAJTÉNYI, 1994. 325.

³⁹ CARDUCCI, 1965. 37.

⁴⁰ Carducciról a szerzőtől l. még: MADARÁSZ IMRE: Az olasz irodalom története. Budapest, 1993. Nemzeti Tankönyvkiadó, 292–302.; MADARÁSZ IMRE: Az Alpokon innen és túl... A francia forradalom hatása az olasz irodalomra. Budapest, 1995. Nemzeti Tankönyvkiadó, 121–133.; MADARÁSZ IMRE: „Titus íve alatt”. Az antik Róma öröksége az olasz felvilágosodás és romantika irodalmában. Budapest, 1998. Eötvös József Könyvkiadó, 53–58.